

Jolanta Machowska

SŁOWO JAKO SPOSÓB STRUKTURYZACJI WIEDZY UCZNIÓW W TEKSTACH PODRĘCZNIKÓW SZKOLNYCH

Słowa kluczowe

słowo, norma dynamiczna (podręczniki), wiedza ucznia, wiedza nauczyciela, nazwy częściowo wypełnione semantycznie, nazwy puste

WPROWADZENIE

Przedmiotem artykułu jest ukazanie treści w wybranych podręcznikach dla klas II i III szkoły podstawowej w polu tematycznym DRZEWO i udział szeroko rozumianego słowa w tychże tekstach.

Jak wiadomo, słowa towarzyszą nam na co dzień. Są wszechobecne. Ucieleśniają nasze myśli i działania, stanowią również źródłową formę języka „jako bytu kulturowego” (Godlewski 2008: 103–104). W zintegrowanym nauczaniu wczesnoszkolnym istotną rolę spełnia właśnie słowo, które jest elementem spajającym działania ucznia, nauczyciela, porządkuje treści kształcenia i sposoby wykorzystywania różnego typu środków dydaktycznych.

W moich rozważaniach o słowie w odniesieniu do edukacji we wszystkich etapach nauczania przyjmuję ujęcie Grzegorza Godlewskiego (2008: 147), który słowo widzi w wymiarze antropologicznym: podmiot „poprzez słowo nie tylko się wypowiada, ale i działa – nie tylko w wewnętrznej przestrzeni swojej subiektywności, ale i w intersubiektywnej przestrzeni rzeczywistości kulturowej”. Pojęciami kluczowymi, konstytuującymi dyskurs tekstowy podręczników dla klas II–III, są: realność, fantazja, sen, zaczarowane drzewo, ziemia, pory roku, tradycje świąteczne.

Z pojęciem słowo kluczowe w analizowanym przeze mnie materiale empirycznym w postaci tekstów podręczników szkolnych dla klas II

i III szkoły podstawowej łączy się zagadnienie wyznaczników języko-wo-kulturowych badanego pola semantycznego DRZEWO. Słowo to odnosi się również do listy frekwencyjnej wyrazów występujących w wierszach dzieci (sporządzonej przez Bernadetę Niesporek-Szamburską). Jest to lista rangowa rzeczownika określona przez autorkę jako kategoria najbardziej tematyczna. DRZEWO, które zajmuje w badaniach B. Niesporek-Szamburskiej (2004: 39–43) rangę 10, należy do grupy słownictwa najbardziej skupionego, określającego przyrodę (świat roślin i pejzaż, pogoda – 3212 rzeczowników), a u Krystyny Gąsior (1997: 189), w materiale dotyczącym języka i stylu Janusza Korczaka, leksem drzewo jest również na wysokiej pozycji z frekwencją = 14 (ranga 108) w połączonych próbach tekstowych (teksty literackie, pedagogiczne, publicystyczne, *Pamiętnik*).

Słowa kluczowe mieszczą się zarówno w polu łącznikowym ucznia (należy tu norma dynamiczna – podręczniki^{*}, inne dostępne dziecku teksty i norma wykonania w parole^{**} – zasób słownictwa czynnego znajdującego się na poziomie kompetencji przybliżonej), jak i w polu rekontekstualizacyjnym ucznia i nauczyciela (norma kodyfikowana – słowniki^{***}, norma dynamiczna – podręczniki, przewodniki metodyczne, teksty literackie, programy nauczania, norma wykonania w parole – zasób słownictwa czynnego i biernego ucznia i nauczyciela).

RZECZ O DRZEWIE W TEKSTACH PODRĘCZNIKOWYCH

W badanym materiale empirycznym słowami kluczowymi są następujące leksemy: drzewo realne, prawdziwe – w przeciwieństwie do drzewa dziwnego, fantastycznego, zaczarowanego

---

* Norma dynamiczna to podręczniki, teksty, dyskurs dydaktyczny (por. T. Rittel 1994: 94).

** Norma wykonania w parole to wypowiedzi ustne i pisemne uczniów kl. II–III (por. tamże). O motywie zaczarowanego drzewa w opowiadaniach twórczych uczniów klas III piszę w artykule oddanym do druku *Poszukiwanie kognitywnych narzędzi opisu parametryczności argumentacyjnej*.

*** Rittel 1994: 94. Norma kodyfikowana – słowniki i opracowania językoznawcze – oznacza użycie wzorcowe, konstytuujące sens.

W konceptualizacji nazw drzew i podkategorii występujących w badanych podręcznikach¹ uwzględniłam m.in.: wygląd, miejsce występowania, czas, czynności typowe, antropomorfizujące, animistyczne, różnego typu relacje zachodzące między drzewem a otaczającym go światem, cechy, barwę. Wymienione fasety² dają możliwość zdiagnozowania „pola kulturowego” badanych leksemów. Wyznacznikami językowo-kulturowymi w materiale empirycznym są następujące warianty: wewnątrztekstowe (w obrębie jednego lub wielu tekstów), na które składa się słownictwo potoczne, terminologia, nazwy pór roku etc.) i intertekstowe (Krasowska, Legeżyńska 1995: 135)³. Przez zastosowanie w procesie dydaktyczno-wychowawczym metody interpretacji porównawczej w powiązaniu z różnymi twórczymi działaniami uczniów w młodszym wieku szkolnym stwarza się możliwość ukazania określonego motywu oraz podjęcie dialogu z tradycją (tamże: 137). Owe warianty organizują wiedzę ucznia i nauczyciela w zakresie szeroko rozumianej edukacji semantycznej, będącej podstawowym elementem kształcenia. To właśnie semantyka wprowadza, według I. Nowakowskiej-Kempnej (1999: 97), elementy znaczenia jednostek językowych i tworzenia tzw. ścieżki kognitywnej pojęcia wraz z jego kategoryzacją. Sztuka interpretacji tekstu artystycznego i innych, zdaniem Jerzego Bartmińskiego (2008: 57), jest „uprawiana pod znakiem kontekstualności i intertekstowości”. Tym samym w analizie materiału empirycznego przyjmuję rozszerzoną koncepcję znaczenia z podziałem na składniki desygnacyjne i konotacyjne, podobnie jak w odniesieniu do leksemu *ptak* Danuta Kępa-Figura (2007: 29–30).

1. Kategoria nadrzędna – drzewo⁴:

drzewo/drzewa: *Przed domem jest sad. Wśród wielu drzew...; Co to znaczy las?, Las to nie tylko dużo drzew...; Kiedyś w lasach, puszczach*

¹ W artykule analizuję podręczniki dla klasy II i III J. Korzańskiej i R. Mreńcy: *Klasa II, abc 1; Klasa II, abc 2; Podróże Figielka; Prawdziwe i zmyślone; Klasa III, abc 1; Klasa III, abc 2; Opowiadania i wiersze 1; Opowiadania i wiersze 2*, Warszawa 1999.

² Faseta i podkategoria to terminy, według badaczy, m.in. M. Michalika (2006: 64) synonimiczne: „będące wiązką sądów składających się na eksplikację, a zdających sprawę z cech przedmiotu”.

³ Interekstualność rozumiana jest tu jako mniej lub bardziej porównywalna czy autonomiczna treść konceptualizacji, rodzaj przekładu wewnętrznego.

⁴ S. Dubisz (2006, s. 711–712): drzewo 1. ‘roślina wieloletnia o wyraźnie wykształconym pniu, który w pewnej wysokości nad ziemią rozgałęzia się w koronę’.

i przy wiejskich drogach rosły stare, spróchniałe drzewa...; Im młodsze drzewa – tym jaśniej się je maluje.

drzewo figowe: *W dolinach (...) rosną (...) drzewa figowe...,*

drzewo krzywe: *Jest w lesie krzywe drzewo, /a pod nim krzywa chatka...,*

drzewo laurowe: *W dolinach (...) rosną (...) drzewa figowe i laurowe...,*
drzewo oliwkowe^{*}.

Nazwy drzew i ich określenia w wybranych podręcznikach szkolnych:

akacja: *drzewo periwiove; Rozpoznawanie najczęściej spotykanych liści,*

bananowiec: *Spod korzeni bananowca wyszło małe śmieszne zwierzątko...,*

baobab: *No i właśnie wtedy olbrzymi baobab, wiecie, takie wielkie drzewo...; ...przypatrywał się pędowi roślin i gdy zobaczył pęd baobabu...,*

bonsai: *miniaturowe drzewko japońskie,*

brzoza/ brzozy: *...szemrze brzozą nad płotem...; ...nawet małe jarzębiny i brzożki wyrosły...; Wśród brzóz i olch wędruje po mokradłach łoś...; Właśnie mija brzożkę...; Na wilgotnych terenach rosną brzozy i olchy; ...czerwoną farbą oznaczymy brzozy...;*

buk/buki: *Jego przyjaciel Prosiaczek zajmował wspianą dom w wielkim buku.; Zasadziłem tutaj sosny, /Buki, dęby – niemal wszystko...; To są buki...,*

cedr,

choinka: *Choinka; Choinka w lesie; Na dwa dni przed wilią posyłano do boru po choinkę,*

cis,

cyprys,

dąb/ dęby: *Na dębach rosną jabłka /w gronostajowych czapkach...; Jak dąb w szumach z wichrem gada; Na jednej z takich polanek rósł wielki dąb; W starym dębie stara sowa /mruży żółte oko...; Na starym dębie liści zgromadzenie; O dębie, co żółędzie rozdawał, Przyszła pod dąb wiewióreczka...; Lepsze warunki do życia musi mieć dąb; Zasadziłem tutaj sosny, /Buki, dęby – niemal wszystko...; Romek maluje prawdziwą mapę, – A dęby jaką farbą się maluje?,*

eukaliptus: *...najwyższy ma 114 m,*

---

* Nazwy bez przykładów zostały zaczerpnięte z rozdziału *Rozpoznawanie najczęściej spotykanych liści*, podręcznik *Klasa III, abc 2*, s. 79–81.

grab,

jabłoń/jabłonie: Gąsienica... zaatakowała jabłonie; ...Pachnie płatkami jabłoni...; Pewnego wiosennego dnia jabłonka zakwitła.; Jabłoneczka; Oj, ciężko jabłoneczce...,

jałowiec: Kulki jałowca;

jarzębina/jarzębiny: Ptaszek z zimnej krainy /- je korale jarzębiny /kрасne jak jego kamizelka; ...nawet małe jarzębiny i brzoźki wyrosły...; I jarzębina; Do kulek jarzębiny /od chłodu zmarszczonych /przyleciały...

jesion,

jodły: Pada śnieg, na świerki, jodły, sosny; ...to są bardzo stare jodły...,

kakaowiec: ..mieszkańcy dzisiejszego Meksyku nauczyli się uzyskać kakao i czekoladę z nasion kakaowca;

kalina: Krasna kalina;

kasztanowiec: W kasztanowym jest pąku...;

klon,

leszczyna: Wysoko i strzeliście wyrastają zagajniki leszczyn;

lipa: Lipa aż dwa razy w ciągu dnia częstuje hojnie swoich gości...;

migdałowiec: Migdały – to nasiona drzewa zwanego migdałowcem...;

modrzew: Modrzew to jedno z najpiękniejszych drzew;

olcha/ olchy: Wśród brzoź i olch wędruje po mokradłach łoś...; Na wilgotnych terenach rosną brzozy i olchy;

orzech włoski: ...to drzewo, które osiąga czasem wysokość 30 metrów;

palma: Za zasłoną z dzikich, poruszanych wiatrem palm...;

palmy rafiowe: Największe liście na świecie mają palmy rafiowe. Mogą mieć ponad 20 m długości;

palma daktylowa, kokosowa, Daktyle (...) rosną na palmach; Wiórki kokosowe – to wysuszony miąższ orzecha palmy kokosowej;

platan,

sekwjadendron: mamutowiec olbrzymi – osiągnął wysokość 130 m;

sosna/sosny: ...szumią poważne sosny, ociekające złotymi kroplami kadzidla...; Pada śnieg, na świerki, jodły, sosny; Najpospolitsze drzewo w naszych lasach to sosna; Zasadziłem tutaj sosny...; –Co za nędzne sosny...; Wiatr przynosił (...) smutny szum sosen...;

świerk/świerki: ...świerki pachnące wyciągają krzyżem ramiona ku niebu; Pada śnieg, na świerki, jodły, sosny; ...nad najwyższymi świerkami

/bliski śnieżystym obłokom...; Świerk często występuje w większych grupach;

topola/topole: *Odleciała z szumem na smukłe topole – usnęła na gnieździe, nad szerokim polem;*

tuja,

wiąz,

wierzba: *Na wierzbie /Nad samym rowem /Srebrne kotki marcowe; Przydrożne wierzby...; Strumyk wśród starych wierzb i szuwarów mruczał...;*

wiśnia.

WYGLĄD

W materiale empirycznym w wyglądzie drzewa przeważają typowe elementy tkwiące w strukturze realnoznaczeniowej tej rośliny. W niewielu tekstach konceptualizacja wzbogacona jest niezwykłymi właściwościami drzew. I tak analizowane słownictwo można podzielić na następujące podkategorie:

– **drzewo i jego części odznaczające się określonym wyglądem zewnętrznym:**

a) realnym:

blaszka,

drzewo/drzewa: *iglaste i liściaste,*

gałąź/ gałęzie: *zdrewniałe gałęzie (...ma zdrewniałe gałęzie);*

igły: *są często stożkowatego kształtu, liście w kształcie łusek, umocowane na gałązce pojedynczo, umocowane na gałązce parami, tworzące kępy;*

kwiat/kwiaty: *...odwiedzę inny kwiatek jabłoni...;*

listki/liście: *mają płaskie, blaszkowate liście, szersze lub węższe, liście pojedyncze i złożone; Liść złożony składa się z kilku listków; ...ma łodygi i zielone liście. Zielone liście zawierają chlorofil, tzn. zielony barwnik potrzebny do wytworzenia pokarmu pod wpływem energii słonecznej; liście przeciwległe, ułożone przemiennie, wyrastają z jednego miejsca, wyrastają w jednakowych odstępach, mają ząbkowane brzegi, mają gładkie brzegi mają kształt mniej lub bardziej zbliżony do płatką; ...drzewa w listki niech obrosną...;*

łodyga: *...ma łodygi i zielone liście;*

ogonek,

owoce: czereśnie – ...*czervenieją w środku czerwca słodziutkie czereśnie;*

figi – *to owoce drzewa uprawianego w krajach śródziemnomorskich;*

daktyle – *owoce pustyni (...) Rosną na palmach...*

gruszka – *Gruszki to chyba można jeść?*

jabłko/jabłuszko – *Z jabłek będziemy chyba robić...; Jabłuszko pełne snów; A zalążnia zmieniła się w owoc – jabłko; Jabłoneczka; ...niech jabłuszka dojrzeją;*

kasztan – *...ja radośnie kopałem kasztany...;*

morele – *...pochodzą z drzew uprawianych również w Polsce;*

orzec kokosowy – *Cały owoc orzecha kokosowego waży...; orzech włoski* – *dojrzałe orzechy dodaje się do ciast...;*

owoc buku, owoc klonu,

śliwka – *...buzię miał zapchaną słodkimi śliwkami;*

żołędź – *O dębie, co żołędzie rozdawał;*

pączek – *Pączek jest w miejscu, gdzie liść styka się z łodygą;*

żyłki główne i poboczne – *żyłki główne i poboczne; Żyłki poboczne wychodzą z jednego punktu lub są rozłożone wzdłuż żyłki głównej.*

b) *niezwykłym:*

choinka – *Choinka, Od stóp po czub przybrana, /prawie zaczarowana (...), cała w strusie i pawie, /w kaczuśki i papużki /rozkrzyczana w zabawie. /I złota...;*

dąb z owocami w postaci jabłek – *Na dębach rosną jabłka /w gro-nostajowych czapkach...; Jabłuszko pełne snów, Pewnego wiosennego dnia jabłonka zakwitła; ...jabłuszko. Drzemało w ciszy jesiennego wieczoru;*

zantropomorfizowana postać jabłka – *Jabłuszko pełne snów; Jesienią jabłuszko rozmyślało o tych wesołych i smutnych chwilach swego życia;*

krzywe drzewo – *Krzywe drzewo, Jest w lesie krzywe drzewo, /a pod nim krzywa chatka...;*

– **drzewo i jego części, z niezwykłymi cechami i/lub posiadającymi cudowne właściwości:**

częścią drzewa jest człowiek lub jego część ciała:

świerki: *...świerki pachnące wyciągają krzyżem ramiona ku niebu;*

owoc/owoce – jabłka:

– **drzewo jako miejsce przebywania różnych ptaków,**

- drzewo jako miejsce zamieszkania niezwykłych postaci:

Prosiaczek – *Las Kubusia Puchatka; Jego przyjaciel Prosiaczek zajmował wspaniały dom w wielkim buku;*

pszczoły – *Na jednej z takich polanek rósł wielki dąb. W jego dziupli pszczoły założyły swoje gniazdo;*

sowa – *Stara sowa; W starym dębie stara sowa /mruży żółte oko...;*

śmieszne zwierzątko – *Spod korzeni bananowca wyszło małe śmieszne zwierzątko...;*

wrona – *Odleciała z szumem na smukłe topole – usnęła na gnieździe, nad szerokim polem;*

Porównania: *Coraz więcej drzew wygląda jak świąteczna choinka;*

- drzewo jako materiał służący człowiekowi do różnych celów:
drewno/ drzewo: *Gród i podgrodzie tworzyły dawne miasto. Budowano je z kamieni i drewna; Niektóre chaty zrobiono porządnie z drewnianych belek...; Na ściany zużyję drzewa...; ...drzewo brzozy jest zdatne tylko na opał.*

MIEJSCE WYSTĘPOWANIA

Miejsce rozumiane tu jako przestrzeń „mówiąca” w tekstach podręcznikowych, realizująca model przestrzeni kulturowej. Jego podstawowymi składnikami są: punkt centralny, obszar, peryferium, granica, punkty medialne, droga (Adamowski 1999: 15, za: Smyk-Płoska 2005: 69). W badanych podręcznikach dla uczniów w młodszym wieku szkolnym można zaobserwować zarówno przestrzeń lokalną (dom, otoczenie, wieś, miasto), regionalną (położoną dalej od bliskiego otoczenia: łąka, ogród, sad, pole, swoją (ojczyzna), ogólną (świat), obcą (nazwy krajów i/lub kraje z określonym typem klimatu) oraz fantastyczną (Wyspy Bergamuty) (Pelcowa 2005: 127).

Można wyodrębnić następujące miejsca w strukturze sceny *realnego i fantastycznego drzewa*:

a) przestrzeń bliską:

miasto – *Zieleń w mieście; ...wysunie się brzożka nad rynną;*

park – *...druga klasa powędrowała do parku;*

sad – *Wniosły dzieci z sadu /koszyk przepiękny: jabłek żółtych, jabłek kraśnych, /jabłuszek zielonych; Sady przekwitły; Przed domem jest sad. Wśród wielu drzew...*

b) przestrzeń regionalną:

bór/ ciemny bór/ zielony bór – *A kto tę choinkę/ Ogrzał w ciemnym boru?; Stoi wielki bór zielony (...)* Jakie tam ogromne drzewa...; ...posyłano do boru po choinkę;

droga wiejska/ wzdłuż drogi/ dróg – *Kiedys w lasach, puszczech i przy wiejskich drogach rosły stare, spróchniałe drzewa; Brzoza (...)* Sadzi się ją więc tylko po brzegu lasu albo wzdłuż dróg;

gaj/ ciemny gaj – *A kto tę choinkę/ Poił w ciemnym gaju?*

las/ ciemny las/ lasy szpilkowe/ brzeg lasu – *Pewnego dnia poszedłem do lasu...; Choinka w lesie; A kto tę choinkę/ Zasiał w ciemnym lesie?; Wśród brzóz i olch wędruje po mokradłach łoś...; Zima, nawet zieleń szpilkowych lasów/ śniegiem przykryła białym; Kiedys w lasach, puszczech i przy wiejskich drogach rosły stare, spróchniałe drzewa; Brzoza (...)* Sadzi się ją więc tylko po brzegu lasu albo wzdłuż dróg;

puszcza – *Wśród brzóz i olch wędruje po mokradłach łoś...; Kiedys w lasach, puszczech i przy wiejskich drogach rosły stare, spróchniałe drzewa...;*

nad płotem/ nad płotkiem – *...szemrze brzozą nad płotem; Oj, ciężko jabłoneczce, /co się chyli nad płotkiem;*

nad rowem – *Na wierzbie/ Nad samym rowem/ Srebrne kotki marcowe;*

przy drodze/ przy wiejskich drogach – *Przydrożne wierzby...; Kiedys w lasach, puszczech i przy wiejskich drogach rosły stare, spróchniałe drzewa...;*

szczeliny blanków – *Zakłęty zamek w lesie olsztyńskim, ...nawet małe jarzębiny i brzózki wyrosły w szczelinach blanków;*

wilgotne tereny – *Na wilgotnych terenach rosną brzozy i olchy;*

c) przestrzeń swoją – ojczystą:

Polska – *Morele pochodzą z drzew uprawianych również w Polsce. W Chinach od dawno wykorzystywano pestki moreli...;*

Ziemia – *A kto tę choinkę /Wyhodował z ziarna? /–Wychowała ja małeńka, /Ziemia nasza czarna!;*

d) przestrzeń obcą – inne kraje, ich typy klimatyczne oraz nazwy ukształtowania terenu:

Afryka i Azja – *Daktyle – „owoce pustyni”. Pochodzą z Afryki i Azji. Rosną na palmach...;*

Australia – *...australijski eukaliptus najwyższy ma 114 m.;*

Chiny – Morele pochodzą z drzew uprawianych również w Polsce. W Chinach od dawna wykorzystywano pestki moreli...;

Grecja (doliny) – W dolinach (...) rosną (...) drzewa figowe i lauro-we...;

Japonia – miniaturowe drzewko japońskie bonsai;

kraje śródziemnomorskie i podzwrotnikowe – Figi – to owoce drzewa uprawianego w krajach śródziemnomorskich i w wielu krajach podzwrotnikowych;

kraje śródziemnomorskie, czarnomorskie i Kalifornia – Migdały – to nasiona drzewa zwanego migdałowcem, uprawianego w krajach śródziemnomorskich, czarnomorskich i w Kalifornii;

Meksyk – ...mieszkańcy dzisiejszego Meksyku nauczyli się uzyskiwać kakao i czekoladę z nasion kakaowca;

e) przestrzeń fantastyczną;

las Kubusia Puchatka – Las Kubusia Puchatka; Las był bardzo rozległy;

las z krzywym drzewem – Jest w lesie krzywe drzewo, /a pod nim krzywa chatka...;

polanka – Na jednej z takich polanek rósł wielki dąb;

polna droga – Szedł listopad polną drogą, /zerwał liście z drzewa;

planeta – Planeta Małego Księcia; Mały Księżę chodził więc po swej planecie, przypatrywał się pędowi baobabu...;

Wyspy Bergamuty – Na wyspach Bergamutach..., Na dębach rosną jabłka /w gronostajowych czapkach...;

Wyżyna Śmiechu Warta – ...smutny szum sosen z Wyżyny Śmiechu Wartej.

CZAS

Konceptualizacja czasu jako kategorii językowej w analizowanych podręcznikach dla dzieci klas II i III szkoły podstawowej związana jest z tekstowym poziomem genologicznym i stylistycznym. Jeśli dany tekst pełni funkcję informacyjną, to zawiera z reguły elementy realne i czas konceptualizowany jest jako coś określonego. Natomiast w opowiadaniach, tekstach baśniowych i/lub bajkowych oraz w poezji czas jest bytem nieokreślonym, fantastycznym lub łączy się z określonym miesiącem, a przede wszystkim z porą roku.

Czas w wyekscerpowanym materiale językowym mierzony jest w następujący sposób:

czas to określony miesiąc – *Na wierzbie/ Nad samym rowem /Srebrne kotki marcowe...;*

czas to określona pora roku – *Na wierzbie/ Nad samym rowem / Srebrne kotki marcowe – Nareszcie wiosna!; Jesienią jabłuszko rozmyślało o tych wesołych i smutnych chwilach swego życia; Niech rozćwierka się przedwiośnie, /drzewa w listki niech obrosną...; W ciągu jednej tylko wiosny /Zasadziłem tutaj sosny, /Buki, dęby...;*

czas to nieokreślona pora roku i część doby – *Pewnego wiosennego dnia jabłonka zakwitła. ...jabłuszko. Drzemało w ciszy jesiennego wieczoru;*

czas to dana pora roku oraz część życia określona emocjonalnie – *Jesienią jabłuszko rozmyślało o tych wesołych i smutnych chwilach swego życia;*

czas to zantropomorfizowana postać miesiąca – *Szedł listopad polną drogą ,/zerwał liście z drzewa; Ósmy miesiąc, czyli sierpień, /jabłkiem błyska na jabłoni;*

czas to zanimizowana lub zantropomorfizowana postać pory roku – *...szemrze brzozą nad płotem...; Zima pogardziła kolorami. /Nawet zieleń szpilkowych lasów /śniegiem przykryła białym;*

czas to działanie słońca – *Na pola, łąki, rzeki i drzewa, /Spada słoneczna gęsta ulewa;*

czas to działanie księżycy – *...księżyc wyszedł zza chmurki. (...) Wiatr przynosił (...) smutny szum sosen z Wyżyny Śmiechu Wartej;*

czas to określone święto – *Przy świątecznym stole (...) ta jedna, jedyna /gałązka zielonej jedliny...;*

czas określany w postaci kwantyfikatora – *Na dwa dni przed wilią posyłano do boru po choinkę; Lipa aż dwa razy w ciągu dnia częstuje hojnie swoich gości: rano – między godziną ósmą i dziewiątą i po południu – między siedemnastą i osiemnastą;*

czas to określona część dnia – *Nazajutrz rano wniesiono choinkę...;*

czas to byt nieokreślony – *Kiedyś w lasach, puszczech i przy wiejskich drogach rosły stare, spróchniałe drzewa.*

CZYNNOŚCI CHARAKTERYSTYCZNE, ANIMIZACYJNE I ANTROPOMORFIZUJĄCE DRZEWA I JEGO SKŁADNIKI

Drzewa w podręcznikowym obrazie świata są konceptualizowane z jednej strony realnie, a z drugiej wykonują czynności charakterystyczne dla istot żywych (procesy animizacyjne) lub też dla samego człowieka (procesy antropomorfizujące). Taki antropocentryczny sposób postrzegania roślin – w tym drzew – jest typowy dla bajek, baśni, legend, dla tekstów należących do tzw. kultury ludowej (Marczewska 2001: 92) oraz dla dziecięcego myślenia magicznego. W analizowanym materiale językowym drzewa wykonują, między innymi, następujące czynności:

a) typowe:

brzoza – rosnąć: *Brzoza rośnie bardzo prędko...; Na wilgotnych terenach rosną brzozy i olchy; rozsiewać się*: *Brzoza [...] rozsiewa się bardzo łatwo; wyrosnąć*: *...nawet małe jarzębiny i brzożki wyrosły...*

dąb – rosnąć: *...dąb. Rośnie powoli...; wrastać*: *...dąb (...) mocno wrasta w ziemię...;*

jabłotka – zakwitnąć: *Pewnego wiosennego dnia jabłotka zakwitła;*

jarzębina/jarzębiny – wyrosnąć: *...nawet małe jarzębiny (...) wyrosły...;*

leszczyna/leszczyny – wyrastać: *Wysoko i strzeliście wyrastają zagajniki leszczyn;*

orezech włoski – osiągać wysokość: *...to drzewo, które osiąga czasem wysokość 30 metrów;*

sekwojadendron – osiągnąć wysokość: *mamutowiec olbrzymi osiągnął wysokość 130 m.;*

sosna – szumieć: *...szumią poważne sosny, ociekające złotymi kroplami kadzidła...; wyrosnąć*: *Sosna (...) Wyrośnie na piasku...;*

świerk/świerki – występować: *Świerk często występuje w większych grupach;*

b) animizacyjne i antropomorfizacyjne:

baobab – zachwiać się, zważyć się: *olbrzymi baobab, wiecie takie wielkie drzewo, zachwiał się i zwałił się mamutowi prosto na łeb...;*

brzoza – wydusić: *...a brzożę wpuścić do lasu – to jak wilka do owczarni. Wszystkie drzewa wydusi; wypchnąć*: *Brzoza (...) ci inne drzewa, szczególnie młode, wypchnie z lasu;*

choinka – gorzeć: ...a choinka gorzała tak, jak goreje niebo gwiazdziste;
kołysać się: Choinka,...od świeczek chybotliwych/ kołysze się po ścianach;
przynieść: Przyniosła ze sobą zapach zimy i lasu; **stać:** Stała mroźna...;

dąb – dać: I dąb dał...; **gadać:** Jak dąb w szumach z wichrem gada; **nie bać się:** ...dąb (...) nie boi się wichury ani burzy; **rozdawać:** I dąb dał...;

lipa – częstować: Lipa aż dwa razy w ciągu dnia częstuje hojnie swoich gości...;

olcha/olchy – rosnąć: Na wilgotnych terenach rosną brzozy i olchy;

sosna – podtrzymać: Sosna (...) podtrzyma korzeniami piasek;

świerk/ świerki – wyciągać: ...świerki pachnące wyciągają krzyżem ramiona ku niebu.

RÓŻNEGO TYPU RELACJE MIĘDZY UCZESTNIKAMI SCENY, TJ. DRZEWAMI, LUDŹMI, INNYMI ROŚLINAMI ORAZ POSTACIAMI FANTASTYCZNYMI

drzewo a człowiek, człowiek a drzewo: Na innym drzewie Michał ze Zbyszkiem wieszają plastikowy pojemniczek; ...mieszkańcy dzisiejszego Meksyku nauczyli się uzyskiwać kakao i czekoladę z nasion kakaowca;

drzewo a inne rośliny: Chciało pomóc lasowi...;

drzewo a zwierzę/ zwierzęta: Poprosił o pomoc jaskółkę...;

zwierzę/ zwierzęta a drzewo: ...wtedy olbrzymi baobab, wiecie, takie wielkie drzewo, zachwiał się i zwałił się mamutowi prosto na łeb...; Przyszła pod dąb wiewióreczka..., Przyszedł do dębu borsuk..., Przyszła do dębu myszka..., Przyszła do dębu babcia...; Zasadziłem tutaj sosny, /Buki, dęby – niemal wszystko..., Gąsienica... zaatakowała jabłonie;

stosunek drzew względem siebie: Brzoza (...) ci inne drzewa, szczególnie młode, wypchnie z lasu; ...a brzozę wpuścić do lasu – to jak wilka do owczarni. Wszystkie drzewa wydusi. To straszny rozbójnik ta biała i niewinna brzoza.; Świerk często występuje w większych grupach;

drzewo a postaci fantastyczne, postaci fantastyczne a drzewo: ...przypatrywał się pędom roślin i gdy zobaczył pęd baobabu, szybko go wykopywał;

drzewo a poziomy ruch powietrza (wicher): Jak dąb w szumach z wichrem gada;

poziomy ruch powietrza (wiatr) a drzewo lub jego części: A kto tę choinkę/ zasiał w ciemnym lesie?/ – Zasiał ci ją ten wiaterek...;

centralna gwiazda Układu Słonecznego a drzewo lub jego części: A kto tę choinkę/ Ogrzał w ciemnym boru?/ – Ogrzało ją słońeczko...;

woda w postaci różnego stanu skupienia a drzewo: – *A kto tę choinkę/ Poił w ciemnym gaju?/ – Jasne ją poiły rosy/ I woda z ruczaju...; Pada śnieg, na świerki, jodły, sosny;*

planety a drzewo: Ziemia: – *A kto tę choinkę/ Wyhodował z ziarna?/ – Wychowała ją mateńka,/ Ziemia nasza czarna!;*

zantropomorfizowana postać miesiąca a drzewo: *Szedł listopad polną drogą,/ zerwał liście z drzewa;*

pory roku a drzewo: *...Pachnie płatkami jabłoni...; kasztanowiec W kasztanowym jest pąku.*

ATRYBUTY DRZEWA

baobab: olbrzymi, wielkie drzewo: *No i właśnie wtedy olbrzymi baobab, wiecie, takie wielkie drzewo...;*

bonsai: miniaturowe drzewko japońskie:

brzoza: biała, ładna, mała, niewinna, rozbójnik, wilk – *...a brzozę wpuścić do lasu – to jak wilka do owczarni. Wszystkie drzewa wydusi. To straszny rozbójnik ta biała i niewinna brzoza; Brzoza (...) taka jest ładna!; ...nawet małe jarzębiny i brzożki wyrosły...;*

buk/buki: wielki – *Jego przyjaciel Prosiaczek zajmował wspaniały dom w wielkim buku;*

choinka: ciemna, iskrząca, mroźna, omotana, piękna, przybrana, rozkrzyczana, ubrana, zaczarowana, zamyślona, złota – *Choinka, Od stóp po czub przybrana,/prawie zaczarowana (...), cała w strusie i pawie, /w kacuszki i papużki/ rozkrzyczana w zabawie. /I złota...; Stała mroźna, ciemna, zamyślona...; ...była cała iskrząca uroczyście piękna; ...była ubrana i omotana w złote i srebrne nici;*

dąb: łaskawy, miły, mocarny, rozłożysty, stary, szeroki, znajomek – *O dębie, co żołądźcie rozdawał; ...dąb (...) jest szeroki i rozłożysty...; Na starym dębie liści zgromadzenie;*

jarzębina/jarzębiny: wyrosnąć – *...nawet małe jarzębiny (...) wyrosły...;*

jodła/jodły: stara – *...to są bardzo stare jodły...;*

modrzew: najpiękniejsze drzewo – *Modrzew to jedno z najpiękniejszych drzew;*

palma/palmy: dzikie, poruszane wiatrem – *Za zasłoną dzikich, poruszanych wiatrem palm zobaczyłem małą zieloną polankę...;*

sekwojadendron: mamutowiec olbrzymi: *sekwojadendron mamutowiec olbrzymi osiągnął wysokość 130 m;*

sosna/sosny: najpospolitsze drzewo, nędzna/e, ważna, wspaniała – *Najpospolitsze drzewo w naszych lasach to sosna. Jest ona bardzo ważna; od niej może zacząć się las; Co za nędzne sosny...; przespałem tropikalne lasy i wspaniałe sosny...;*

topola/topole: smukła – *Odleciała z szumem na smukłe topole – usnęła na gnieździe, nad szerokim polem;*

wierzba/wierzby: stara, przydrożna – *Strumyk wśród starych wierzb i szuwarów mruczał.*

BARWA

Należy do wartości autonomicznych plastyki. Według Anny Wierzbickiej (1999: 405), jest względnie niezależną domeną semantyczną. Nie sie ze sobą zarówno pewne emocje, jak i wartości, ale odkrywa także wrażliwość estetyczną i wreszcie kompetencję językową¹. Barwa utożsamiana z terminem kolor łączy się z nadrzędnym pojęciem – „z widzeniem” (taż, 2006: 324).

a) **drzewo/drzewa:** *...za zielonymi drzewami znajdował się dom Krzysia;*

b) **części drzew:** jabłko/ jabłka – *Jabłka, Wniosły dzieci z sadu/ kosiszyk przepelniony: /jabłek żółtych, jabłek kraśnych, /jabłuszek zielonych; Na gałązce, wśród liści kołysało się rumiane jabłuszko; Pachnie płatkami jabłoni, co różowi się w drzewach; Ach, jak chciałbym jechać wiosną /Tam, gdzie złote jabłka rosną...; pączki* – *Na gałązkach pojawiły się białoróżowe pączki; kotki marcowe* – *Srebrne kotki marcowe (...) Srebrnieją im futra kocie. (...) I sierść mają coraz srebrzystszą;*

c) **gatunki drzew:** brzoza – *To straszny rozbójnik ta biała i niewinna brzoza; choinka* – *Choinka, I złota...; Przy świętecznym stole (...) ta jedna, jedyna /gałązka zielonej jedliny...; ...była ubrana i omotana w złote i srebrne nici; kalina* – *Krasna kalina; sosny i świerki* – *...na tle ciemnych sosen i świerków...;*

d) **nazwy miejsc:** bór – *Stoi wielki bór zielony; las/ lasy szpilkowe* – *Za oknem biało, ...białą drogą/ do lasu białego; Zimowy las/ srebrzyście*

¹ Por. Kopaliniński (1990: 14–18); Popek (1999: 11); Machowska-Gąsior (2008: 222–227).

skrzy...; Zima pogardziła kolorami. /Nawet zieleń szpilkowych lasów/ śniegiem przykryła białym.

PODSUMOWANIE

W analizowanym materiale empirycznym najczęściej występującymi kolorami były: srebrny, zielony, biały, złoty, czerwony, różowy oraz żółty. Na tej podstawie można stwierdzić, iż w odniesieniu do domeny drzewo (Tymiakin 2007: 240) wymienione barwy wskazują na dominację treści konkretnych i prototypowych.

Rekonstrukcja językowo-kulturowego obrazu drzew w wybranych podręcznikach dla klas II i III szkoły podstawowej pozwala na ukazanie następujących wartości semantycznych:

Występowanie nazw drzew, które można określić jako nazwy puste^{*}: akacja, bananowiec, baobab, cedr, cis, cyprys, drzewo figowe, drzewo laurowe, drzewo oliwkowe, eukaliptus, grab, jałowiec, jesion, jodły, kalina, klon, leszczyna, lipa, migdałowiec, modrzew, olcha/olchy, orzech włoski, platan, sekwojadendron, topola/topole, tuja, wiąz, wiśnia;

Obecność nazw drzew częściowo wypełnionych semantycznie^{**}:

brzoza/ brzozy – najbardziej wyróżnioną cechą brzoź jest miejsce ich występowania – wilgotne, podmokłe tereny oraz to, iż drzewa te są elementem kolekcji towarzyszącej porze roku, jaką jest wiosna;

buk/ buki – w materiale empirycznym buk to przede wszystkim miejsce przebywania Prosiaczka oraz drzewo, które zasadził Lis Witalis. Nadto drzewo to wystąpiło w poleceniu dotyczącym rozpoznawania przez dzieci najczęściej spotykanych liści. W podręczniku został ukazany schematyczny rysunek liścia, a nie realistyczny – brakuje także rysunku

---

* Terminu „nazwa pusta” używam w odniesieniu do nazw drzew, które w analizowanych podręcznikach cechują się krótkimi określeniami, ich nazwy występują w zadaniach dotyczących rozpoznawania przez dzieci najczęściej spotykanych liści. Schematyczne (a nie realistyczne) rysunki liści oraz brak tekstów dotyczących omawianej domeny i/lub istnienie nazw drzew w tekstach w kontekście nieczytelnym dla odbiorcy uniemożliwia dzieciom stworzenie jakiegokolwiek konceptualizacji danego drzewa.

** Przez pojęcie nazwy częściowo wypełnione semantycznie rozumiem konceptualizacje przedstawione w podręcznikach, które zawierają tylko wybrane fasety, a językowo-kulturowy obraz drzew jest ukazany stereotypowo.

samego buka; choinka – podobnie jak w badaniach B. Niesporek-Szamburskiej (2004: 176) w tekstach podręcznikowych „ze wszystkich scen tekstowych wyłania się jej pełny obraz”;

dąb/ dęby – to wielkie, stare, liściaste drzewo, które rośnie na polanie lub w lesie; jest miejscem mieszkania sowy. Muszą w nim być dobre warunki do życia. Zasadził go Lis Witalis. Rozmawia z wichrem. Przychodzą do niego po żołądź różne zwierzęta. Rosną na nim jabłka w gronostajowych czapkach;

jabłoń/ jabłonie – w badanych podręcznikach ukazana przede wszystkim jako drzewo dające owoce różnej barwy, atakowane przez gąsienice, cierpiące z powodu nadmiaru owoców na swych gałęziach. Łączy się ją z takimi porami roku, jak wiosna, jesień i zima. W nielicznych tekstach owoc tego drzewa występuje w postaci zantropomorfizowanej;

jarzębina/ jarzębiny – małe drzewo. Jego owoce, zmarszczone od chłodu, są pokarmem dla ptaków, przede wszystkim gili;

kakaowiec – drzewo, z którego mieszkańcy Meksyku nauczyli się uzyskiwać kakao i czekoladę;

kasztanowiec – drzewo, które jest egzemplifikowane przez swoje owoce kasztanu;

palma – daje różnego typu owoce bądź nasiona;

sosna/ sosny – to drzewa pospolite, ale pełne powagi;

świerk/ świerki – drzewa te ukazane zostały jako te, które rosną w grupach oraz bodycentrycznie (Maćkiewicz 2006: 28–29) jako rośliny posiadające ramiona;

wierzba – to przede wszystkim drzewo wiosenne, ukazywane z wszechobecnyimi baziami oraz roślina stara, przydrożna i smutna.

Uwzględnienie kryterium frekwencyjnego na podstawie miejsca występowania danego gatunku drzewa w analizowanym materiale empirycznym oraz sposoby konceptualizacji poszczególnych gatunków drzew pozwalają wyróżnić nazwy zarówno prototypowe dla naszego obszaru kulturowego (brzoza, choinka, dąb, jabłoń, sosna, świerk, wierzba), jak i peryferyjne (akacja, bananowiec, bonsai, cis, cyprys, cedr itd.) oraz centralne i marginalne znaczenia konceptualizacyjne tychże roślin, będące składnikami definicji językowo-kulturowej. Niestety, tylko choinka, ze względu na swoje miejsce w naszej kulturze, jest w podręcznikach przedstawiana w sposób pełny.

Analiza materiału empirycznego dowodzi, iż wartości semantyczne występujące w badanych tekstach podręczników, odnoszące się do pola semantycznego DRZEWO, są niepełne, gdyż nie zawierają prototypowych składników znaczeniowych pojęcia drzewa i jego gatunków. Częściej można zaobserwować elementy puste, częściowo wypełnione semantycznie bądź peryferyjne. Nadto zbyt duże nagromadzenie nazw drzew (38) bez odwołania się do jakichkolwiek tekstów, jak również bez odpowiednich egzemplifikacji, np. w postaci rysunku, powoduje, iż terminy te są dla uczniów nazwami nic niemówiącymi, a przecież podręcznik jest jednym z podstawowych środków dydaktycznych w toku nauczania oraz uczenia się (Jakubowicz-Bryx 2006: 86) i powinien stanowić źródło bogatych doświadczeń językowo-kulturowych.

Podręczniki – materiał badawczy

Korzańska J., Mreńca R. 1999, *Klasa II, abc 1*, Warszawa.

Korzańska J., Mreńca R. 1999, *Klasa II, abc 2*, Warszawa.

Korzańska J., Mreńca R. 1999, *Klasa II, Podróże Figielka*, Warszawa.

Korzańska J., Mreńca R. 1999, *Klasa II, Prawdziwe i zmyślane*, Warszawa.

Korzańska J., Mreńca R. 1999, *Klasa III, abc 1*, Warszawa.

Korzańska J., Mreńca R. 1999, *Klasa III, abc 2*, Warszawa.

Korzańska J., Mreńca R. 1999, *Klasa III, Opowiadania i wiersze 1*, Warszawa.

Korzańska J., Mreńca R. 1999, *Klasa III, Opowiadania i wiersze 2*, Warszawa.

LITERATURA

Adamowski J., 1999, *Kategoria przestrzeni w folklorze. Studium etnolingwistyczne*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.

Bartmiński J., 2008, *Kontekst założony, historyczny, czy kreowany*, [w:] D. Ostaszewska i R. Cudak (red.), *Polska genologia lingwistyczna*, PWN, Warszawa, s. 57–67.

Dubisz S. (red.), 2006, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa.

Gąsiorek K., 1997, *Od słowa do tekstu. O języku i stylach Janusza Korczaka*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków.

- Godlewski G., 2008, *Słowo – pismo – sztuka słowa. Perspektywy antropologiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Jakubowicz-Bryx A., 2006, *Kompetencje leksykalne uczniów w edukacji wczesnoszkolnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- Kępa-Figura D., 2007, *Kategoryzacja w komunikacji językowej na przykładzie leksyemu ptak*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Kopaliński W., 1990, *Słownik symboli*, hasło Barwa, Wiedza Powszechna, Warszawa, s. 14–18;
- Krasowska E., Legeżyńska A., 1995, *O intertekstualności i innych pojęciach literaturoznawczych*, [w:] B. Chrzęstowska (red.), *Kompetencje szkolnego polonisty*, WSiP, Warszawa, s. 132–140.
- Machowska-Gąsior J., 2008, *Barwy w kulturowym dyskursie wczesnoszkolnym*, [w:] B. Muchacka i R. Ławrowska (red.), *Kultura. Aktywność artystyczna dziecka*, ZamKor, Kraków, s. 222–227.
- Machowska-Gąsior J., 2011, *Poszukiwanie kognitywnych narzędzi opisu parametryczności argumentacyjnej*, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Logopaedica III*.
- Maćkiewicz J., 2006, *Językowy obraz ciała. Szkice do tematu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Marczewska M., 2001, *Aspekty wierzeniowe w rekonstrukcji językowego obrazu drzew*, [w:] A. Dąbrowska i I. Kamińska-Szmaj (red.), *Język a kultura*, t. 16: *Świat roślin w języku i kulturze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 83–98.
- Michalik M., 2006, *Diagnozowanie kompetencji lingwistycznej ucznia szkoły specjalnej*, Wydawnictwo Naukowe AP, Kraków.
- Niesporek-Szamburska B., 2004, *Językowy obraz pór roku i tradycji kulturowych w twórczości dzieci*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Nowakowska-Kempna I., 1999, *Edukacja semantyczna w nauczaniu początkowym*, [w:] M.T. Michalewska (red.), *Problemy edukacji lingwistycznej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej „Problemy edukacji lingwistycznej”*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków, s. 97–107.
- Pelcowa H., 2005, *Przestrzeń jako sposób postrzegania świata przez użytkowników gwary*, [w:] J. Adamowskiego (red.), *Przestrzeń w języku i kulturze. Problemy teoretyczne. Interpretacje tekstów religijnych*, Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 12–135.
- Popek S., 1999, *Barwy i psychika. Percepcja, ekspresja, projekcja*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Rittel T., 1994, *Podstawy lingwistyki edukacyjnej. Nabywanie i kształcenie języka*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków.

- Smyk-Płoska K., 2005, *Semantyzacja wybranych elementów przestrzeni w poezji Jana Pocka*, [w:] J. Adamowski (red.), *Przestrzeń w języku i w kulturze. Analizy tekstów literackich i wybranych dziedzin sztuki*, Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 69–78.
- Tymiakin L., 2007, *Nakłanianie subdyrektywne. Propozycja, prośba i rada w realizacjach młodzieży gimnazjalnej. Zagadnienia wybrane*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Wierzbicka A., 1999, *Język, umysł, kultura. Wybór prac*, J. Bartmiński (red.), PWN, Warszawa.
- Wierzbicka A., 2006, *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.